

Csete György

építész (Szentés, 1937. november 5)

Csete György és Dulánszky Jenő
a beremendi kápolna
szentelésén, 1998-ban
(Lantos Miklós felvétele)

„NINCSEN HÁTRA, CSAK ELŐRE VAN!” – mintha csak a CSETÉK-nek fogalmazott volna örök hadparancsot vitéz Jány Gusztáv vezérezredes úr 1943-ban, amikor futok a karácsonyfám felé, hogy átöljem fakockákból épített fénytornyomat, de az összeroskad szorításomban. 1952-ben a kommunisták Magyarországon összes középiskolájából kizárattak mint „osztályidegent”, hogy legyen a nevem: SENKI, de a Debreceni Református Kollégium sokakkal együtt megmentett, hogy az Ybl- és a Kossuth-díjak után 2005-ben a Prima Primissimát is elnyerjem, és ugyanabban az évben műemlékké nyilvánítsák az Orfűn megépített első *Naptemplomomat* is, az immár világhírű *Forrásházamat*, amelyet örökös tervezőtársammal: Dulánszky Jenővel, a Pécsi Ifjúsági Irodából, emeltem, építettem a *fénytengelyre*, hogy azt kövesse a többi templom, így a Pigniczky Tamás fényképezte debreceni *Toronytemplom* is. Az ő édesanyja, Gabika, legelső szerelmem volt, s 55 év után találkoztunk újra. És any-

nyi mindent épített fél évszázad alatt egy „senki” barátja segítségével: megújította, magyarrá tette a paneles építést a paksi tulipános házakkal, példát adott a vasbeton héjszerkezetek használatával a beremendi kápolnában; és feltárta az aranymozaikokat Attila király dicséretére a velencei Magyar Házban; Hérodotosz nyomán a királyi szkíták hajlításait folytatta ópusztaszeri HAJLÉKAIVAL: a magyar NOBODY.

Csete György

CSETE GYÖRGY-DULÁNSZKY JENŐ ELSŐ KÖZÖS MUNKÁJA
ORFŰ: FORRÁSHÁZ, 1971-1975 (PANYIK ISTVÁN FELVÉTELE)

Peterdi Nagy László

kritikus, színháztörténész (Pécs, 1937. november 5.)

Hallom ám a Debreceni Kollégium többi öregdiákjától, hogy most már ők is színesben álmodnak. – Öreg kutyák az istálló küszöbén. Vagy – pókos lábú, hályogos szemű csatalovak. Várunk egy jó szót. Akár – a kürt szavát. Legkedvesebb álmom az *Eper és vér* című amerikai filmből való, amely a Berkeley Egyetemen 1968-ban kitört diákferradalom eseményeit mutatta be. Sok-sok szerelemmel, cinikusan kiprovokált rendőri beavatkozással és a végén egy hatalmas robbanással, mindent elborító vérvörös lángokkal. Ez a film is amatőr szereplőkkel készült, mint a *Patyomkin cirkáló*. És a forradalomról szólt. De – egészen másként. Mi itt el sem tudtunk képzelni egy forradalmat akkor még barikádok, tankok és cirkálók nélkül. Éppen ezekkel a hatalom mindenhatóságáról szóló köz-

helyekkel próbáltuk csitítani a lassan feledésbe merülő '56 és az idegesítőn közeli prágai '68 miatti rossz lelkiismeretünket. „Erősebb kutya...”; „Szél ellen nem lehet...”; „Akié a vár, azé a lekvár”; „Aki fizet, az cincogtat” – csaptuk oda nagy hetykén a korsó fenekét a lucskos kiskocsmasztalhoz. De hogy ifjúkori eltévelyedésünk miatt nem mertek többé fegyvert adni a kezünkbe, fizettük a „hadkötelezettségi hozzájárulást” azért, mint egy katonatiszt.

Ha belegondolok, az egész életem arra ment el, hogy valahogyan jóvátegyem ezt a szégyent. A párizsi diákok, lám, egészen mást kiabáltak: „Utópia vagy halál!” És, már békülékenyebben: „Nem a hatalmat akarjuk megragadni, hanem az emberek képzeletét!” De aztán kiegyeztek szépen ők is. Náluk nem is korzóztak pedig orosz tankok az utcán. De csakhamar nálunk is kiderült: tankokkal nem lehet megszállni egy ezeréves várost. Párizst lerohanó őseik a Szenátus téren, a prágai kalandban részt vevő orosz tisztek jobbik része pedig Ottomar Krejca *Három nővér* előadásában álmodozott tovább a szabadságról. És a moszkvai zsidó negyed színházában, Efrosz *Három nővér* meg *Rómeó és Júlia* előadásán folytatták tovább.

A két fiatal halála után hatalmas bombázók húztak el a temetőkert felett. Ezek a gépek, amelyeket az orosz pilóták Fehér Hattyúnak, az amerikaiak meg Black Jacknek becéznek, ma is járóröznök. De mi mások lettünk. Prága és Moszkva után Varsó vette át a stafétabotot, majd – Szolnok és Kaposvár, Nyíregyháza és Zalaegerszeg. Ha minket, '56-os és '68-as gyermekeiket kitagadtak is, a tulajdon unokáiknak már át kellett adják a stafétabotot a Montague-k és Capuletek. És ez egy tehetséges nemzedék volt, szerencsére: ezt a nagy nehezen kikényszerített nemzedékváltást előbb színházi, aztán bársonyos forradalommal, majd csakhogynem egy igazi rendszerváltoztatássá tették.

Mi meg, akiket átugrottak, vidéki könyvtárakba, múzeumokba és színházi klubokba húzódtunk vagy kivándoroltunk. Én például – jobb híján – Moszkvába,

a Gorkij Világirodalmi Intézetbe. Az Orosz szépség és egyéb művek ellenállhatatlan szerzőjével, Viktor Jerofejevvel együtt kutattuk Csehov és a többi orosz klasszikus írásművészetének titkát. Ő Párizsban nevelkedett, de a barátságát éppen azzal érdemeltem ki, hogy valamelyik kisajátított pasaréti villa helyett én meg egy kis falu parókiáján születtem. A demokrata értelmiség házibulijain, amelyekre elcipelt, büszkén mutogatta öntudattal viselt flepnimet és a Vörös Október Ruhagyárban készült konfekcióöltönyömet.

Egyszer haza kellett jönni mégis. Legalább miniszter szerettem volna lenni, de hát csak kétkezi irodalomtörténész lettem. Hozott anyagból. „Anton Pavlovics könnyezik” – írta első Csehov-könyvemről Koltai Tamás. Már hogy is ne! Hiszen az új színházi nemzedék éppen a *Sirály* lázadó fiataljaival mondta el a maga hitvallását Szolnokon és Kaposváron. Én pedig, az éppolyan kezdő kandidátus, látszólag nem velük, hanem Ádám Ottó előadásának befutott írójával és primadonnájával, Gábor Miklóssal és Tolnay Kláriver tartottam, akik hőzöngő dilettánsnak nézik ott ezeket a fiatalokat. Hiába mondtam el mindent, amivel Csehov egykori, „viharmadárrá” lett tanítványát, Gorkijt csitítgatta. A forradalmároknak nincsen idejük sokat válogatni. A Művész Színházat Sztálin közvetlen utasítására Gorkijról nevezték el. A doktor úr halhatatlansága számára pedig csak a földszint bal 7. sorának 1. székét, az ügyeletes orvos, a „polgári szakember” helyét jelölték ki. De gondos kezek azóta is minden este tükörfényesre törlik a kis réztáblát.

Erre figyelt fel a korszak másik vezető színházi kritikusa, Molnár Gál Péter. „Amikor P. N. L. részleteket tett közzé most megjelent könyvéből a Színház hasábjain, haragosan élénk vita válaszolt gondolataira. (...) Most, hogy az egész könyvet kezünkbe vehetjük, sokkal inkább a tanulmány szerzői erényei tűnnek szemünkbe” – írta.¹ „Ebben a könyvben érett meg hosszú harcok, viták, pörpatvarok első, szemmel olvasható eredménye. (...) Nem örök érvényű, klasszikus szöveget tanulmányoz, hanem olyan klasszikus szerzőt, akit változó korok színházi gyermekei másként és másként olvasnak” – ismerte el. Ezt hangsúlyozta a maga Csehov-könyvében² Almási Miklós még tíz év múlva is: „Csehovnál nincsenek tézisek, nincs ‘alapgondolat’, ‘filozófiai-etikai üzenet’, egyáltalán – ideologikus mélyáram. Csak az élet – ‘ahogy van.’” (Csak.)

Elnézegetve most a legutóbbi könyvem³ bemutatójáról készült fényképet, amelyen barátom, Varga Zoltán Zsolt, a Csehov-mezt öltött fiatal gödöllői szobrász-restaurátor éppen vállon vereget, szerénykedés nélkül állítom: a lényegre tapintottak mind a ketten. Valóban erre törekedtem minden munkámmal. Azt a zűrös halhatatlanságot akartam bemutatni, amit csak a színház nyújthat az íróknak: a jövő nemzedékek gondját-baját. Valóban csak utópia lenne ez? Meglehet. Találtam azonban még egy szerzőt, aki ennek szentelte az életét. A *Mejerhold műhelye* című könyvben⁴ úgy írtam le ezt a fajta színházat, mint egy füstös, zajos, kávé- és masztixszagú kézművesműhelyt, az írók, rendezők, színészek, zeneszerzők és díszlettervezők közös munkahelyét. De hát ennek

¹ Népszabadság, 1975. augusztus 31. 8. old.

² Almási Miklós: *Mi lesz velünk, Anton Pavlovics?* Magvető, 1985.

³ Peterdi Nagy László: *Bársonyos színházi forradalom.* Liget, 2005.

⁴ Peterdi Nagy László: *Mejerhold műhelye.* Gondolat, 1981.

sem volt sokkal nagyobb sikere. Hogy igazából üldözöttnek tudhassa magát, a színház akkor épp toronyba, padlásra és pincébe költözött. Ugyan ki vállalt volna ekkora mártíromságot egy rendőrségileg is bejelentett kézművesműhelyért?

A „szegény színház” hívei Grotowskihoz jártak akkor, Wrocławba. Elmentem hát én is a Varsói Magyar Intézetbe dolgozni, öt évre. Ott éltem meg az úgynevezett lengyel eseményeket, az irodalom, a színház és az élet ritka egymásra találását. Spiró György könyvével⁵ vitázva ott írtam meg az akadémiai doktori disszertációmát Csehovról és Wyspianskiról. De közben elvesztettem itthoni állásomat a Színházi Intézetben, és így – azóta sem védtem meg. Hazajöttem onnan is, és még politizáltam is egy keveset. Négy gyermekem és hat unokám dolgai most már azonban csaknem teljesen lekötnek.

A világmegváltás életem fő színhelyein egyébként is szünetel. Aspiránskoromban az szabott csak határt a házibulikon folyó lázas álmodozásnak, hogy a metró Moszkvában éjfél után egy óraker bezár. És akkor aztán nagyon szietni kellett! Nehogy éppen a mi orrunk előtt csapják össze az állomás bejáratának vasrácsait a kövér és kaján „gyezsurnajak”. Mert akkor vissza kellett forduljunk szívélyes, de holtfáradt vendéglátóinkhoz, akik az előszobában tárolt ládákából, bőröndökből és a dácsáról télire behozott poros kerti bútorokból rögtönöztek fekhelyet a hajótörötteknek.

Az akkori aspiránsok egy része most menő amerikai egyetemeken tanít, a másik meg itthoni közgyógyellátott. De az álmaimban semmi sem változott. Úgy hajnal felé, amikor legjobban csíp a fagy, de indulnak már az első járatok, vigyázattal kireteszeljük az ajtót, és lábujjhegyen settenkedünk kifelé. És néhány előszobaajtó foszlott kárpitján, egyféle cirill betűs „mene tekell”-ként, ott lóg még a felhívás, amit egy megsárgult könyvtári kériólap hátoldalára írt fel egyszer valaki: „Utópia vagy halál!” Úgyhogy tessék csak nyugodtan trombitálni! Feltámadunk!

A világmegváltás Moszkvában is szünetel. Gyakran lekéstük a metrót. De csak szóljatok – feltámadunk! Majd legközelebb! Csak trombitáljatok! Feltámadunk!

Ha sikerül az embernek jól elkapni egy mondatot.

⁵ Spiró György: *A közép-kelet-európai dráma*. Magvető, 1986.

Tót Endre

festő, konceptuális művész (Sümege, 1937. november 5.)

A Dunántúlon, egy elfelejtett, álmos kis városkában születtem, Sümegen, Kisfaludy Sándor szülőházának közvetlen szomszédságában („a tündérnek lakóhelye, kinnaimnak a műhelye”). A szülőházam talán még régebbi

volt Kisfaludy kúriájánál, a XVII. század vége felé épülhetett, barokk stílusban. Az ódon falépcsőn futottam fel – nemritkán – apám pofonjai elől, nagyanyámhoz menekülve, az emeletre. Az öreg ház csak egy macskaugrásnyira volt a plébániatemplomtól, ahol Franz Anton Maulbertsch a „rokoko Sixtus-kápolnáját” alkotta meg. A világhírű falfestmény alatt kereszteltek meg. Igyekszem úgy felfogni ezt, mintha semmit sem jelentene. Tagadhatatlan viszont, hogy a szenteltvíz elpárolgása után végül is festő lettem.

Úgy emlékszem, gyermekkoromban mindig sütött a nap. A verőfényes napokon a híres vár alatt mezítláb, klottgatyában ugrándoztunk, hatalmas köveket gurigattunk le a vár tetejéről, megcélozva a vár közvetlen alján lévő baromfiudvart. Amikor erről apámat értesítette a helyi rendőrség, hogy én is a hajigálók között voltam, egy teljes napra bezárt a szeneskamrába. Egy széndarabkával telerajzoltam a kamra falait. (Gyerekkoromban Sixtus-kápolnája.) Amikor apám meglátta a „kápolnát”, könnyezett.

És amikor leszállt az est, a ferencesek templomában megkondultak a harangok. (Még most is hallom.) Litá-

niára mentünk. Minisztériáltam, vagy ha nem került rám sor, a tündéri Kántor Zsuzsikát bámultam, aki mindig ott volt a barátnőjével. Aranyozott barokk anyagok lebegtek a fejünk fölött. Azóta sem voltam ilyen közel a mennysországhoz. (...)

24 éves lettem. Beleszerettem az ország egyik legismertebb házaspárjának 21 éves leányába. (Nem első pillantásra.) Először a fényűzőnek tűnő gazdagságba („klasszikus” cseleldsobában albérleteskedtem), a rózsadombi „úri” villába és a híresség misztikumába. Csak később a lányba... (...)

Látszólagos linkségem ellenére, kettőnk között fergetegesen vad, őrlít szerelem tombolt, az életveszély határán. (Ennek „emberhalál” lesz a vége – mondta egyszer a mama.) Remeg a toll a kezemben, amikor ezt írom, több mint 40 év után. Egy szó, mint száz, hamarosan éppen e rózsadombi szerelemben felgyülemlett feszültség adta kezembe az ecsetet, amivel gyorsan félresöpörtem mindazt, amit addig ismertem a magyar festészetből. 1963-at mutatott a naptár, amikor TÓTÁlis magányban megszületett a magyar informel festészet (a kritikusaím szerint). Magányom e sorok írásáig elkísért. (...)

A hatvanas évek ámokfutás volt nekem a korszerűség felé. 1970 körül felhagytam a festészetel. Ezt a radikális lépésem elmarasztalják, legalábbis vitathatónak tekintik egyesek szakmai körökben. (...)

Fel kellett áldoznom a festészetet a szabadságért.

Nem volt műtermem, az angyalföldi szoba-konyhás lakásban festettem meg korai korszakom valamennyi informel képét, igen szűkös körülmények között. (...)

Angyalföld után Budára költöztem, óbudai lakásom volt az utolsó lakóhelyem „disszidálásomig”. Lakásomat elvették (BM), mielőtt lepecsételtek volna a főbejárati ajtót, testvérem „evakuálta” több száz festményemet, rajzaimat és a teljes konceptuális anyagomat, szinte az utolsó pillanatban.

A hetvenes évek legelejétől minden kapcsolatam megszakadt az otthoni művészvilággal. Magányos évek követték egymást. Gyönyörű magányos évek. Mai napig is azokból az évekből élek. Szinte valamennyi németországi munkámban fellelhetők az akkor „talált” ideák csírái. Bár nem voltam politikai művész, de mégis munkáimban elrejtve, indirekt módon reagáltam arra a világra, amiben éltem. 1972-ben egy kisfilmet csináltam a Balázs Béla Stúdióban. Egy üres térben álltam, mozdulatlanul, aztán egyet léptem, megjelent a felirat: „Örülök, ha egyet léphetek.” Ezután ismét mozdulatlanul álltam. Amikor a cenzorok megnézték a 3 perces filmet, az egyik felkiáltott: „Ebben az országban valaki csak annak örül, ha egyet léphet?!” A filmtekerces, több más „öröm-darabommal”, az ágyam alatt szunnyadt, egészen 1975-ig. Ebben az évben aztán bemutattak Belgrádban, az Expanded Media fesztiválon. Egy képzőművésznek ritkán vannak látványos sikerei. A szerbek, németek, olaszok és más meghívott művészek hosszan tartó tapsa igen váratlanul ért. A vetítés utáni interjú közben odakiáltott Braco Dimitrijevic: „It’s great! Very good!” (...)

A lódzi kiállítás közben fogant Berenika leányom, magyar–lengyel koprodukcióban, amiről 9 hónap múltán, a mamától kapott táviratban értesültem. Aztán múltak az évek...

Hosszú-hosszú évek. A lányomat 27 évesen láttam először, Berlinben, ahova 1982-ben emigrált, az anyjával. A találkozás első pillanatai? Mint a mesében! Azóta számos levelet, sms-t, faxot váltottunk, és rendszeresen telefonálunk egymásnak. Az első levélben írja: „Örülök, hogy most már tudom, van apám.” Héba-hóba meglátogatom Berlinben, nemrég végzett a Humboldt Egyetemen. Művészettörténész. Néha-néha ájtjon hozzám Kölnbe, vagy ott találkozgatunk, ahol éppen kiállításom van.

A másik leányom (38) idősebb Berenikánál, 6 évvel. Vele kevésbé tudok kijönni, túlságosan hasonlít rám. Minden elképzelhető hibámat örökölte. Legutóbbi találkozásunkkor, itt, Kölnben, „szemétnek” nevezett, ennek ellenére néhány napra elvittem Párizsba. (...)

Óriási élmény volt találkoznom az új világgal. Úgy éltem át, hogy hittem, ott vagyok valami új születésénél. A lehetetlent vettem célba. Elzárva a világtól együtt lélegezni a legfrissebb nyugati törekvésekkel.

A megkésetttség réme ámokfutóvá tett az új gondolatok felé. Hadd dicsekedjek egy kicsit: „Tót Endre az egyetlen olyan magyar művész, aki 1970 és 75 között, Budapesten maradván, a neoavantgárd mezőnyében általános ismert művész lett! A hetvenes években nehéz olyan konceptart-antológiát találni, amiben ne lenne nyoma a Tót-féle szuggesztív ürességnek.” Ámen. Pernecky Géza írta ezt rólam, 1989-ben.

Az izolációból rövid időre fellélegeztem külföldi utazásaim során.

Normális turistaútlevelemmel 1968-ban és '71-ben Londonban voltam, majd '73-ban ismét, az Art Council meghívására, egy nemzetközi Fluxus-kiállításon. Ezúttal két hónapot töltöttem Angliában, Párizsban és Svájcban. Meglepett, hogy ilyen hosszú időre kaptam kiutazási engedélyt. (...)

Az új tollammal visszakanyarodok a hetvenes évek végére, a legnyugtalanabb, dobált éveimhez (1977/78). Úgy tűnt, egy korszak végére értem. Az izoláltság hátrányai egyre csökkentették a munkakedvemet, az akkumulátor kezdett lemerülni. Gondoltam arra, hogy elhagyom az országot, de ez félelemmel töltött el. Négyyszer voltam hosszabb-rövidebb ideig nyugaton, soha (soha!) nem gondoltam „disszidálásra”. Töprengéseimet, úgy tűnt, egy váratlan levél érkezése állította le. A levél Nyugat-Berlinből érkezett, egy ösztöndíj a DAAD-tól egy évre. Előtte Mészöly Miklós, Konrád György és Szabó István volt ezzel a ösztöndíjjal. Hosszú, fáradságos küzdelem után tudtak csak Berlinbe kijutni. Számomra még nehezebbnek tűnt, mert a nevem a BM-ben közel sem volt annyira ismert, mint az előbbieké.

Az első kiutazási kérelmemet azonnal visszautasították a szokásos megjegyzéssel: „A kinttartózkodás anyagi feltételeit nem látják biztosítva.” (...)

Az elutasításokról tájékoztattam a DAAD irodáját. Aztán nekik is elégük lett ebből a komédiából. A berliniek informáltak a Reuters hírügynökséget a történetekről. Hamarosan tiltakozó cikkek árasztottak el a nyugati sajtót.

Közben már mindenről lemondtam. Teltek a napjaim az óbudai lakásom 10. emeletén. A kora reggeli órákban, még álomom kellős közepén, csöngött a telefon. A belügyminiszter-helyettes volt a vonal másik végén. Randevúra hívott 14.25-re, a József

Attila utcába. Amikor beléptem a szobájába, ott ült egy hatalmas íróasztalnál, mögötte a szocreál egyik főműve, a Levél a frontról. Egy perc sem telt el, kezembe nyomta a Magyar Népköztársaság útlevelét. (...)

Hertát nem hagyhattam Budapesten. Már évek óta együtt éltünk. Kis idő után ő is megérkezett Berlinbe. Berlin nyugati felében nap mint nap találkoztam a „fallal”. Elnéztem a madarak röptét, ahogy átrepülnek a nyugati oldalról a másik oldalra. És vissza. Oda röpködnek (minden teketória nélkül), ahova csak akarnak. Micsoda szabadság! De ekkor már én is szabad voltam, mint a madár. Érkezésem után felfirkantottam egy mondatot a hírheft falra: „Örülnék, ha a fal másik oldalára is írhatnék valamit.” Beuys azt javasolta az NDK-nak, emeljék a falat 5 cm-rel magasabbra. Számos művésznek médiumává vált ez a szörnyűség.

Berlinben számos ideámat, melyeket Budapesten nem tudtam realizálni, megvalósítottam. (...)

2004 őszén egy bronzba öntött táblámat avatták fel a kölni Museum Ludwig tetőteraszán. (A teraszról csodálatos kilátás nyílik a Dómra.) A tábla szövege: „Ich freue mich, dass ich hier gestanden habe Endre Tót.” A bronztáblát, beágyazva a terasz kövezetébe, az örökkévalóságnak szántam. Bronzba öntött szavaim filozofikus üzenetének jelentősége száz év múltán fog igazán kiterelvényesedni. Szépen fejeztem ki magam. Ugye?

Hasonló szövegű/jelentésű tábla fekszik az Artpool bejárata előtt is (Paulay Ede utca 62.). A felavatása után (1998) azonnal ellopták. (Műgyűjtő? Vasgyűjtő?) Egy év után egy új került a helyére. Mikor Pesten vagyok, az Andrassy úti törzskávézómból (Művész) hazafelé tartva, egy kis kerülővel,

benézek a Paulay Ede utcába, hogy találkozzak a bronztablával. Legutóbb 2006 nyarán láttam. Még ott volt. És 100 év múlva? (...)

Herta 15 évvel volt fiatalabb nálam. Ha nem tudott volna kijönni utánam Nyugat-Berlinbe, habozás nélkül visszatértem volna hozzá Budapestre. Szerelem volt? Több volt annál: szerettem.

Ezekkel a szavakkal ment el: „Eddig érted éltem, ezután magamért fogok élni.” Vagy fél évtizede, hogy nem láttam. Itt él Kölnben, semmit sem tudok róla. Mióta elment, soha nem kerestem. Tőlem 10 perc járásra dolgozik. Bármikor láthatnám. Miért nem? Hiába keresem erre a választ. (...)

Sümege, amikor a Maulbertsch-freskó közelében térdeltem az oltár előtt mint ministráns, úgy tűnt, mint ha közel lettem volna az Istenhez. A főoltár felett Krisztus az égbe szállva tekintett rám. Rokokó angyalkák simogatták az arcom.

Szabó kanonok felmutatta az oltárszentséget, háromszor csengetnem kellett, utána nem volt dolgom. Hátrahátra nézegettem, Kántor Zsuzsikára. Most azon gondolkodom: vajon egy 10 éves, álmodozó kisgyerek mit foghatott föl a transzcendentális világ misztériumából? Egy gyermek tudatlanságával tekintettem fel az égre. Mint ma, 70 évesen. Metafizikus kérdések szorongatnak. Van Isten? Duchamp úgy véli, Istent az ember találta ki. Vagy fordítva: az Isten találta ki az embert?

Száz meg száz kérdés szegeződik felém, nap mint nap. Nincs válasz egyre sem. Így, egyedül maradtam a mindenségben. (Aki hisz, nincs egyedül, hirdeti a bajor pontifex maximus.) Az emberek nem szeretnek, az egyetlen, aki maradt nekem, önmagam. Ő szeret (és gyűlöl) engem. 70 éves lettem. (Ilyen hamar?) Mintha valaki tolná az időt.

Tíz Endre

Elek Judit

filmrendező (Budapest, 1937. november 10.)

Rettenetes lelkiismeret-furdalás gyötör. Már megint kimaradok a saját népszerűsítésemből. Rossz a piárom. Mit rossz – pocsék. Ez sem igaz. Nincs. Egyáltalán nem is tartanak már nyilván. Tíz éve nem csináltam filmet. Mi az, hogy nem a saját hibámból? Olyan nincs!

Mentségemre, tisztelt bíróság, felhozom, hogy most 2006-ban mégis... Rendes, egész estés mozifilm, igazi történettel, színészekkel. Igen. Persze ezt

Önök még nem tudhatják, csak majd, ha 2007 februárjában a Filmszemlén bemutatják... Tudom, hogy nagy a tolongás. Igen. Ismerik a mondást: sok az eszkimó, kevés a fóka. De hát ezt úgy is lehetne mondani, hogy túl sok a tehetséges ember ezen a kis területen...

Annál inkább kell szégyelljem magam most, amikor ilyen kedvesen és tálcán kínálják a lehetőséget („A Napút folyóirat jubileumi felkérése jelességeinkhez”), merthogy 2007-ben leszek (leszünk) hetvenéves(ek). Te jó Isten! Tényleg. És valakik ezt számon tartják. „Arra kérjük, hogy mintegy hetven gépelt sorba tömörítve foglalja össze saját magántörténelmét, tanúskodását a letűnt évszázadról és juttassa el ez év szeptember 29-ig...”

Kiver a hideg veríték. Pedig már vagy ezredszer olvasom – mivelhogy most már november vége van. És mégis minden alkalommal: hideg veríték, gyomorgörcs és sötét roló – semmi, abszolúte semmi. „Nix” – mondhatnám Jancsóval, de hát ez még nem a halál. Sőt, nagyon is ismerős: ez a „szinopszisgörcs”. Minden film megvalósításához, ha pénzért kuncsorgunk – értsd: pályázatokon veszünk részt –, a forgatókönyv helyett kérnek egy egyoldalas „tömörített” változatot, ez a *szinopszis*. Ezen múlik minden. Ennek alapján adják vagy nem adják a pénzt.

Értik már?

És most azt kéri tőlem nagyon kedvesen, hogy írjak egy *szinopszist* – az életemből. „Hetven sorban, de lehet kevesebb is...” Passz! Csurog rólam a víz.

Talán kérhetnék még egy év haladékot, esetleg kettőt, hogy én még nem is... Előttem a szöveg: „Az 1937-ben született alkotók *évkönyvét* készítjük elő.” Az összes igazolványomban az áll, hogy 1937. november 10-én születtem. A kör bezárult. Eljött az igazság pillanata. Minden kétséget kizáróan 2007-ben hetvenéves leszek. Hacsak... De hagyjuk, ez végkép nem a mi kompetenciánk.

Aztán, mint már annyiszor, mint mindig életem válságos pillanataiban, segélykérően kinyújtom a kezem az ágyam melletti kispolcon sorjázó verseskötetek felé, s anélkül, hogy oda kellene nézmem, leemelek egy vékony és egy valamivel vastagabb könyvet.

Végül is egy antikváriumban születtem és cseperedtem fel, már ameddig és amikor éppen lehetett cseperedni a pesti Szent István körút és a Pannónia utca sarkán (szóval, amikor éppen nem lőttek, nem hajtottak a gettóba vagy nem államosítottak, vagy, stílusosan, nem árultak késeket a könyvek helyett, mint manapság), szüleim *Vígszínház Antikvárium* és *Kölcsönkönyvtár* nevet viselő egykori könyvüzletében.

De a könyvek – mint megoldás, mint lehetséges válasz, mint vigasz és végső menedék – megmaradtak és végigkísértek az úton.

„Mire rám mutatnál: nem vagyok.

Akár a csillag, mely lefut a tétovák előtt: olyan volt életem.

Oly hamari volt csakugyan, oly gyors és hebehurgya ez a lét...

Bizony én el se tudom hinni, hogy e kuszaság,

E hegyén-hátán bennem tornyosuló összevisszaság most nyugalomra tér.

S elrendeződik-e? – felelj rá, hogyha tudsz.”

S bizony, hogy nem tudok – pedig igyekeztem.

Tettem egynéhány tétova kísérletet a magam egyszerű és tökéletlen eszközeivel ennek a primitív, művészetnek csúfolt ipari tevékenységnek a keretein belül, amely mégsem nélkülözheti az érzelmeket – vagyis a film nyelvén.

És még több a tollban, vagyis forgatókönyvben maradt kezdemény, amely ott tornyosodik a szekrényem tetején elhelyezett kavicsok között – ebben a

profán zsidó temetőben. Amelyből, vészesen fogyó éveim lihegő igyekezetével és teljességgel stílustalanul, még mindig remélni merem, hogy lesz, hogy kell legyen feltámadás.

Ez lenne hát az én „magántörténelmem”? Talán...

*„Mert az ember mi másért tanult meg a szavakkal bánni?
Csak, hogy elmondhassa, amit már nem muszáj
elmondania, vagy úgy mondja el, ahogy
Már nincs kedve elmondani. És így minden kaland
Új kezdet, portyázás a kimondhatatlanság területére
Kopott fegyverzetben, amely mindig még
csorbábbra romlik
A pontatlan érzelmek általános zűrzavarában,
Az indulat fegyelméletlen brigádjával.
És ami meghódítandó
Erővel és engedelmességgel, azt is már fölfedezték
Egyszer vagy kétszer vagy többször,
olyanok, akikkel úgyse remélhetünk
Versengeni – de nincs is itt verseny –
Csak a harc áll: visszaszerezni azt, ami elveszett
És megtalálták és elveszett újra meg újra,
és most kedvezőtlen
Feltételekkel. De talán nincs is nyereség,
se veszteség.
Előttünk nincs más, csak a próba. A többi
Nem a mi dolgunk.”*

Talán...

Végtelen nyugalommal tölt el, hogy mindezzel úgyis lekéstem már a számomra még nagyvonalúan biztosított összes „póthatáridőt” is.

Bár bizonyosat sohasem tudhatunk... Szerencsére.

Abba Judit

Az első versidézet Füst Milán: *Este van*, a második T. S. Eliot: *East Coker* (Vas István fordításában) című verséből való.

Koós János

énekes, színész (Gyergyószárhegy, Románia, 1937. november 21.)

Szorgalom, tisztesség és pontosság – ez a három fogalom az, ami számomra mindig is a legfontosabb volt; akár a magánéletben, akár a pályám alatt.

Ami világeletemben nehézséget okozott nekem, az a szövegtanulás volt. Egyszerűen nem ment a fejembe a szöveg, így művészi tökélyre kellett vinnem a hazlandzsát: higgye azt a néző, hogy ő nem érti jól a szöveget, holott én mondom értelmetlen mondatokat.

Igazán negatív élmények szerencsére nem értek. Mindig is odafigyelve éltem, és bárhol voltam, legyen az Ausztrália, Amerika vagy a régi Szovjetunió területe, mindig is sikert éltem át.

Egész életemben kerestem a jó partneri viszonyt a színpadon, ami általában nem sikerült, mert a másik sikerére feléledő emberi irigység sokszor gátat vet a kapcsolatoknak. Mégis Hofival és Bajjossal elértük azt, ami nem sok embernek sikerült: a színpadról sosem jöttünk le lehajtott fejjel. És ha sikerünk volt, az nem 50-

50%-os siker volt, hanem 100-100%-os. Bajjossal gyakran meg is jegyezzük – egymásra kacintva – egy-egy ilyen fellépés után: „Ha ezt a Gálvölgyi láthatná!”

Ha meg kellene határozni, hogy mi is a tituluszom, nehéz dolog lenne. Mert nem vagyok showman, sem pedig előadóművész; nem több vagyok ezeknél, hanem más. Nem

véletlen, hogy a névjegykártyámon ez áll: Koós János, nagypapa. Ebből nem nehéz kitalálni, hogy nekem az életben a legfontosabb az unoka, az egészség és a család. No meg, hogy végre rendeződjön a Fradi élete; s ha ezek közül valamennyi jól működne, kevés boldogabb ember élne a földön, mint én.

Lejegyezte Gáborjáni Szabó Orsolya

Kósa Ferenc

filmrendező (Nyíregyháza, 1937. november 21.)

Réges-régen, süvölvénykoromban minden áldott nap írtam valamit az irkamba. Éppen húszéves voltam, amikor készülvén a filmrendezői pályára, megfogalmaztam néhány csöndes mondatot. Aféle ars poeticának, emberi-művészi hitvallásnak szántam. Íme a mondatok:

„...Őrizd az embert. Magadban, hogy jogod legyen a szóhoz, hogy súlya lehessen szavaidnak, hogy méltó maradj a munkádhoz, mert a mű, amit alkotsz, mindig kifejez téged.

Őrizd az embert, mert hivatásod nem más, mint elkötelezettség, nem kevesebb, mint szabaddá tenni másokat.

Őrizd az embert. A szabadság rendjét soha, egyetlen pillanatra se téveszd össze a rend szabadságával.

Őrizd a szabadságot, mert csak addig vagy ember, amíg szabad akarsz lenni.

S ha reggel újra látod, amint felelősségük elől saját hátuk mögé bújnak az emberek, a szemed se rebbenjen. Végezd a dolgod. Gondolj a Napra. Ő se szól, csak fölkel és járja az útját...”

Ez a néhány földézett mondat az elmúlt fél évszázad során mindig velem volt; végigkísért a pályámon, meghatározta a filmrendezői munkámat, a közéleti tevékenységemet, áthatotta az egész életemet. Hitvallásom természetét, működési módját leginkább a szívem működéséhez hasonlíthatnám: akkor is szakadatlanul lüktetett bennem, ha nem gondoltam rá. De nemcsak lüktetett, hanem óvott, intett és bátorított is. Sőt, olykor-olykor, ha reménytelennek látszó helyzetekbe sodródtam, még rám is parancsolt; megtiltotta, hogy a szigorított szolgálat helyett a megalkuvást, a meghasonlást vagy a menekülést válasszam.

Nem tagadom, az elmúlt ötven esztendőben voltak olyan időszakok az életemben, amikor túlságosan esendőnek és elesettnek éreztem magam, és emiatt éles ellentét támadt köztem és a hitvallásom között. Álmatlan éjszakáimon úgy gondoltam, nincs elegendő erőm ahhoz, hogy az általam támasztott mértékek szerint végigéljem az életemet. Ilyenkor a szárszói síneket, sötétlő mozdonyok csattogó acélkerekeit láttam magam előtt... Még az is megfordult a fejemben, hogy hajdani hitvallásomat egyszerűen átírom, megpróbálom hozzáigazítani az erőmhöz és a lehetőségeimhez... Mért ne tehetném?!... Hiszen szabad ember vagyok... Amit annak idején megírtam – bármikor át is írhatom. A saját mondataimmal azt csinálhatok, amit akarok. A hitvallásomat nem tagadnám meg, csupán árnyalnám. Ifjonti mondataim talán rá is szorulnak némi pontosításra, a szolgálati parancsolatok enyhítésére. Már csak azért is, mert a Nap könnyebben jár az égen, mint mi emberek a földön... Azonkívül húszéves koromban jószérvvel nem is tudhattam, mennyivel könnyebb megálmodni, mint végigélni az

emberhez méltó életet. Azóta viszont benőtt a fejem lágya. Filmrendezőként és törvényhozóként egyaránt tapasztalhattam, mennyivel egyszerűbb elképzelni valamit, mint maradéktalanul megvalósítani. Lett legyen az akár film, akár törvény. A társadalmi, gazdasági és politikai körülmények, a valóságos történelem valóságos kényszerei erősebbek lehetnek az emberi lélek óhajainál...

Egyszóval: érveim, ötleteim és tapasztalataim lettek volna a hitvallásom átírásához, ám ez valamiért mégsem történt meg. Nem vitt rá a lélek. Megvallom: akárhányszor nekiveselkedtem az átírásnak, a telefirkált papírlapokat végül is mindig összetéptem és a szemétkosárba dobtam. Valamiféle nehezen megnevezhető sugallat arra készítetett, maradjak hűséges ifjúkori önmagamhoz, és változtatások nélkül vállaljam föl mindazt, amit valaha szabadon megfogalmaztam és önként föl vállaltam. Az embernek egy élete van, és ehhez az egyetlen élethez egyetlen hitvallás illik. Ez a világ természetes rendje. Talán a bennünk lévő Isten akarja, hogy ez a rend megmaradjon a múló időben.

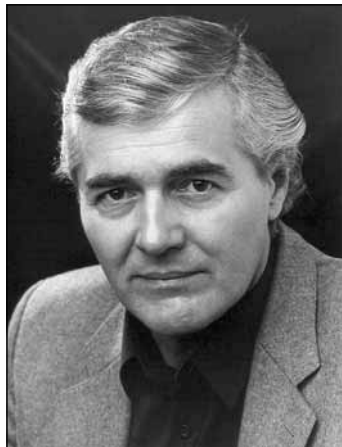
A hajdani hitvallásomhoz tehát hűséges maradtam. Így történt, mert így kellett történnie. Az évek, az évtizedek azonban eliramlottak. Végéhez közeledik az a sóhajtásnyi idő is, amit nekem szánt a sors. Ilyenformán ifjonti hitvallásom immár szellemi-erkölcsi végrendeletemmé vált. Végrendeletem csöndes mondatait – miként az életem során tettem – a halálom után is vállalom. A poraim is vállalják. Őrzik az embert... Mert az ember vagy őrzi, vagy elveszejtí önmagát.

Kösa Ferenc

Szokolay Ottó

színész (Kispest, 1937. november 23.)

Második fiúként születtem. Bátyám akkor már négyéves volt. Édesapám a városházán a polgármester titkára volt. Később hivatásos tűzoltó-tiszt lett, Pestszentlőrinc tűzoltóparancsnoka. Jött a háború, s mi földönfutókká váltunk. Apámat 45 után B listázták. Harminchat évesen. Három évig nem kapott munkát. (Közben 1947-ben megszületett Gábor öcsém.) Mégis valahogy átvészeltük ezt az időt, mert édesanyám rettentő

nehéz munkát végezve megteremtette azt, amire szükségünk volt.

1953-ban a Rákosi Mátyás Művek MTH Intézetének tanulója lettem mint esztergályos ipari tanuló.

Bár a kényszerűség vitt ide, mégis azt mondhatom, jó volt az a két év, mert itt találtam rá arra kis közösségre, amit úgy hívtak: színjátszó kör. Véletlenül csöppentem bele. Eszem ágában nem volt, hogy én egyszer ezzel fog-

nem volt, hogy én egyszer ezzel fog-

lalkozzam. Sportoltam, és ez minden időmet lekötötte. Mégis, amikor elkezdtünk próbálni egy számomra ismeretlen darabot, úgy éreztem, nekem itt a helyem! Megnyertük az országos versenyt. Boldog voltam, hiszen a főszerepet játszottam. A megnyert bemutató után magához hívott Schubert Éva, aki a zsűri elnöke volt, s azt mondta: „Kedves Ottó, magának a Főiskolára kell jelentkeznie.” Megköszöntem, s ledöbbsentem. Hogy én, a Főiskolára?

Hát megpróbáltam. 1955-ben. Drága, szeretett későbbi pályatársam, Básti Lajos volt, aki a felvételin meghallgatott. Megkérdezte, hogy hány éves vagyok? Mondtam: még nem vagyok tizenhét éves, de nagyon szeretnék színész lenni. Erre azt mondta Lajos bátyám: leszel is! Mostantól nincs semmi más, csak versek, versek tanulása, semmi más!

Megfogadtam. A verseknek éltem. 1956-ban viszont fura helyzet állt elő. Az első felvételim megvolt, majd jött a hír, hogy nem indul színésztagozat. Kegyetlenül rossz helyzet volt. Elmentem dolgozni egy olyan vállalathoz, ahol nagyon jól éreztem magam.

1957-ben sikerült a felvételi. 1961-ben diplomáztam.

Első színházam Kaposvár volt. Akkor még mindenkinek vidékre kellett mennie. Bár így lenne ma is! Nagyszerű két évet töltöttem Kaposváron.

Olyan szerepeket játszhattam el, mint Rómeó, Biff, *Az ügynök halála* című darabban, Richárd *A kőszívű ember fiai* című Jókai-műben, s még nyolc nagyszerű bemutatóban vehettem részt. 1962-ben jött még a *Mici*

néni két élete című film, amelyben az egyik főszerepet játszhattam el.

Tartalékos katonának hívtak be 1963 nyarán. Valaki elintézte. Pétervásáran töltöttem két hónapot. Akkor már Ruttkai Ottó szerződést kínált nekem Miskolcra, amit én elfogadtam, mert Kaposvárról még az igazgatóm is eljött velem együtt.

Miskolcon ismertem meg azt az embert, aki már negyvenkét éve a feleségem, s táncművészként, a Honvéd Művészegyüttes tagjaként beutazta a fél világot.

Miskolc után Várkonyi Zoltán szerződtetett a Vígszínházhoz 1964-ben. 1965-ben a Nemzeti Színház tagja lettem. Itt olyan színészekkel játszhattam együtt, akik a magyar színházzal meghatározói voltak. Ma is boldog vagyok, hogy együtt lehettem velük, hogy tanulhattam tőlük!

Megkaptam a fiatal színészeknek járó Rajz János-díjat, majd a Jászai Mari-díjat. Később, 1998-ban a Magyar Köztársasági Érdemrendet.

Most már évek óta csak a szinkronművészetet szolgálom a hangommal, amíg tudom, amíg bírom.

Hobbim a biatorbágyi kis kert, ahol a nyarakat töltjük, szeretem a sportot – nézni –, főleg a focit, hiszen magam is rúgtam a labdát ifiként a Honvédban.

Úgy érzem, hála Istennek, tartalmas, boldog, elégedett volt eddigi életem. Hetvenhez közeledve lehet-e ennél jobb, boldogító érzés?

Gál Sándor

író, költő (Búcs, Csehszlovákia – ma Szlovákia –, 1937. november 29.)

Ez a november végi reggel meglehetősen hasonlít ahhoz az egykorhoz, amelyben a fény és az idő kettőssége elkezdődött. Az azóta eltelt évtizedek e kettősséget olyan létezővé oldották, amely az Egy és az Egész megismerésének befejezhetetlen feladatsorát szabta sorsomul. Tétélesen, hogy az egy ember történelme miként változik át a közösség történelmévé. Ez a föladat a mi saját huszadik századi történelmünk különvalóságában már-már megoldhatatlannak tűnt, hiszen, hogy mást ne mondjak, jelenleg az ötödik állam polgárként élek, annak ellenére, hogy a Felvidékről legfeljebb néhány napra távoztam el. Azonban amit e térségben megéltem s láttam, az nem csupán a korabeli Csehszlovákia, de az európai történelem szégyene is. A háború, az azt követő „megtorlás békéje”, a teljes jogfosztottság, a lakosságcsere, a

deportáció, a reszlovakizáció, a benesi dekrétumok által legalizált és államilag szervezett csehországi rabszolgapiacok, ahol a magyar családokat egy pár virsliért adták-vették... Hogy éveken át nem tanulhattunk az anyanyelvünkön... Folytathatnám a sort tovább, hiszen a megaláztatások sora máig ér és él. Hát ezért magasodik hétköznapijaim elé tapintható mivoltában évtizedek óta az Egy és az Egész gondja, létezésünk jelene és esetleges jövője.

Erről szól mindaz, amit az elmúlt évtizedekben leírtam, s erről próbálok vallani mindaddig, amíg a természet és az idő kegyelme engedi. Tudom, természetesen, hogy a szándék és a megvalósulás között milyen mélységek sötétlenek, ugyanakkor azt is tudom, hogy a magyar nemzet EGY, s hogy a nemzet határait az anyanyelv jelöli. Ez jelenti az első teljességet. Második teljesség nem létezik!